

Ідрісов Д. І.

## ВИЩА АТЕСТАЦІЙНА КОМІСІЯ ЯК ДЕРЖАВНИЙ ОРГАН З ПРИСУДЖЕННЯ НАУКОВИХ СТУПЕНІВ

*Статтю присвячено історії такого державного органу, як Вища атестаційна комісія. Зокрема, розглянуто заснування Вищої атестаційної комісії СРСР у 30-х роках ХХ ст., повноваження цього органу та структурні зміни в ньому, які відбувалися за радянських часів, а також заснування та діяльність ВАК незалежної України.*

**Ключові слова:** Вища атестаційна комісія, наукові ступені, вчені звання, атестація, наука в СРСР, наука в Україні.

### Актуальність проблеми

У більшості пострадянських країн процесом присудження наукових ступенів відає спеціальний орган – Вища атестаційна комісія (ВАК). Він проводить експертизу дисертацій, розробляє і затверджує вимоги до наукових кваліфікаційних робіт, формує номенклатуру спеціальностей. До недавнього часу така структура існувала і в Україні. Система, коли наукові ступені присуджує державний орган, походить із Радянського Союзу, де діяла Вища атестаційна комісія СРСР. Нещодавно ВАК України було ліквідовано Указом Президента, а її функції передано тодішньому Міністерству освіти і науки. Наразі триває дискусія щодо змін у системі атестації України. Таким чином, видається актуальним огляд історії такого органу, як Вища атестаційна комісія: коли і як його було засновано, які функції він виконував, які структурні зміни в ньому відбувалися.

### Стан вивченості проблеми

Досі в українській історіографії не було спеціального дослідження, присвяченого цій темі. Історії ВАК певною мірою торкалися лише окремі представники радянської та сучасної російської історіографії (К. Т. Галкін, М. В. Ішанова, І. Г. Воропаєв тощо) [2, с. 147–148; 4, с. 3–24; 6, с. 3–25]. Водночас в їхніх працях не проаналізовано, як змінювалися повноваження ВАК протягом її існування. Також немає спеціального дослідження, присвяченого діяльності ВАК пострадянських держав, в тому числі України.

**Метою статті** є дослідити історію Вищої атестаційної комісії як державного органу з присудження наукових ступенів.

**Джерелами** до написання статті слугували нормативно-правові акти СРСР та України, що стосуються присудження наукових ступенів та надання вчених звань.

### Основний виклад матеріалу

У більшості держав світу немає спеціального державного органу, який відав би процесом присудження наукових ступенів, як-от ВАК. Не було такого органу й у Російській імперії. Наукові ступені присуджували самі університети, а саме ради університетів. Щоправда, ця система стосувалася світських навчальних закладів; у духовних академіях процедура присудження ступенів кандидата, магістра й доктора богослов'я була дещо іншою. Згідно з «Начертанням правил про утворення духовних училищ» 1808 р. і «Статутом духовних академій» 1814 р. рішення академічної конференції щодо присудження наукових ступенів набувало сили лише після затвердження його спеціальним органом – Комісією духовних училищ, за функціями подібного до ВАК [7, § 113–114; 3, § 399–418]. Після захисту дисертацій конференції духовних академій направляли результати іспитів та дисертації здобувачів до Комісії духовних училищ. Кожну роботу вивчав окремий член Комісії залежно від питань, у яких його вважали експертом. Ця людина складала свій висновок, у якому рекомендувала затвердити чи відхилити прохання академічної конференції щодо присудження ступеня. Комісія духовних училищ існувала до 1839 р., коли її функції передані безпосередньо до Святійшого Синоду. Однак процедура затвердження у богословських академічних ступенях майже не змінилася.

У перші роки радянської влади наукові ступені було скасовано. Залишилося лише звання професора [5, с. 381–382]. З утвердженням сталінського курсу внутрішньої політики й повернення елементів традиційної організації в численних галузях суспільно-державного життя було прийнято рішення відродити наукові ступені. На початку 30-х років були прийняті законодавчі акти, згідно з якими сформувалася та система

атестації, що за незначних змін збереглася до наших днів.

Першим кроком до встановлення цієї системи була постанова Центрального виконавчого комітету СРСР від 19 вересня 1932 р. «Про навчальні програми і режим у вищій школі й технікумах». Згідно з цією постановою визнавалося за необхідне встановити наукові ступені, а також учені звання асистента, доцента й професора [21, с. 677]. Також за цим актом було створено спеціальний орган – Всесоюзний Комітет у справах вищої технічної освіти (ВКВТО) при ЦВК СРСР, на який покладалися функції «затверджувати навчальні плани, програми й методи навчання у вищих спеціальних шкільних закладах, затверджувати мережу цих шкільних закладів і контролювати перебіг навчальної роботи в них» [21, с. 679]. Саме при цьому комітеті й було утворено Вищу атестаційну комісію. 17 жовтня 1933 р. ЦВК СРСР ухвалив «Положення про Всесоюзний Комітет у справах вищої технічної освіти», за яким на комітет було покладено функцію «затверджувати у званні професора вищих технічних навчальних закладів, здійснювати загальний нагляд стосовно присвоєння вчених звань доцента й асистента» [8, с. 2]. У структурі ж ВКВТО, при його президії, діяла Вища атестаційна комісія, яка мала затверджувати здобувачів у званні професора. Перший протокол ВАК про затвердження у вчених званнях вийшов 13 жовтня 1933 р. [1, с. 10].

13 січня 1934 р. Рада народних комісарів СРСР ухвалила постанову «Про вчені ступені і звання». Це був перший документ подібного роду в СРСР. Саме цією постановою запроваджувалися два наукових ступені – кандидата й доктора наук, а також визначалися функції ВАК, яка присуджувала науковий ступінь доктора наук і вчене звання професора. Науковий ступінь кандидата наук і вчене звання доцента присуджувала Рада вищого навчального закладу чи науково-дослідної установи. ВАК у такому випадку розглядала тільки апеляції на рішення Ради [18, с. 57–58]. Варто зазначити, що на той момент Вища атестаційна комісія присуджувала наукові ступені й учені звання лише з природничих і технічних наук. З інших наук ступені присуджували кваліфікаційні комісії відповідних наркоматів.

21 травня 1936 р. постановою ЦВК СРСР і РНК СРСР Всесоюзний комітет у справах вищої технічної освіти було розформовано, і замість нього створено Всесоюзний комітет у справах вищої школи, підпорядкований Раді народних комісарів СРСР. Новому комітету, на відміну від попередника, підлягали «всі вищі навчальні заклади, незалежно від їх підпорядкування, за винятком військових навчальних закладів і нав-

чальних закладів підвідомчих комітетів у справах мистецтв» [20, с. 2]. Відтепер саме у структурі Всесоюзного комітету у справах вищої школи (ВКВШ) і перебувала Вища атестаційна комісія, яка присуджувала наукові ступені й учені звання вже не тільки з технічних і природничих наук.

20 березня 1937 р. РНК СРСР ухвалив нову постанову «Про вчені ступені і звання», за якою ВАК за поданням рад вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ надавала вчені звання професора, доцента й старшого наукового співробітника, а також затверджувала рішення відповідних рад про присудження наукового ступеня кандидата наук. Щодо ступеня кандидата, то його формально присуджували ради, але їхнє рішення міг скасувати ВКВШ [19, с. 326–327].

26 лютого 1945 р. постановою РНК СРСР було затверджено окреме «Положення про Вищу атестаційну комісію з присудження вчених ступенів і звань при Комітеті у справах вищої школи при Раднаркомі СРСР». Повноваження ВАК було розширено. Зокрема, ВАК надавалася функція контролю за вченими радами з присудження наукового ступеня кандидата наук. Відтепер ВАК мала право скасувати рішення ради про присудження ступеня кандидата. Також ВАК формулювала номенклатуру спеціальностей, вносила до Раднаркому пропозиції про надання тій чи тій установі права присудження наукового ступеня кандидата наук і представлення до ступеня доктора. Згідно з цією постановою, саме ВАК надавалася функція формулювання вимог до наукових кваліфікаційних робіт, роз'яснення порядку присвоєння вчених ступенів і звань, видання дипломів особам, затвердженим у вчених ступенях [9, с. 419]. Перед тим як ВАК приймала своє рішення дисертації розглядалися в експертних комісіях, які підпорядковувалися безпосередньо ВКВШ. Рішення про присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань приймав пленум ВАК простою більшістю голосів таємним голосуванням. Також утворювалася президія ВАК у складі голови, заступників і вченого секретаря і попередньо розглядала справи [9, с. 419–420].

18 жовтня 1946 р. Всесоюзний комітет у справах вищої школи було перетворено на Міністерство вищої освіти СРСР. До новоствореного міністерства були передані усі функції ВКВШ [24, с. 20]. Відтепер ВАК належала до структури Міністерства вищої освіти, й очолював її відповідний міністр.

20 серпня 1956 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила нове «Положення про Вищу атестаційну комісію при Міністерстві вищої освіти СРСР». Згідно з цим документом, експертні комісії, які

розглядали дисертації, передавалися у відання безпосередньо ВАК. Також ВАК розглядала у порядку контролю всі кандидатські дисертації [10, с. 326–327].

Таку структуру ВАК мала до середини 70-х років. 18 жовтня 1974 р. було видано постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи з подальшого вдосконалення атестації наукових і науково-педагогічних кадрів». У ній наголошувалося, що «через недостатній контроль з боку ВАКу багато рад послабили вимоги щодо якості дисертацій... з'явилося чимало дисертаційних робіт, які не мають наукової цінності, які мають описовий, поверховий характер... Вища атестаційна комісія, створена у 1932 р. в системі вищої освіти, нині не відповідає вимогам подальшого розвитку науки і техніки, освіти і культури» [22, с. 51]. В результаті було прийнято рішення підвищити статус ВАК. Її було виведено зі структури Міністерства вищої освіти й передано у підпорядкування безпосередньо Раді Міністрів СРСР. Також склад ВАК (пленуму) було збільшено до 200 осіб, а склад президії ВАК – до 25 осіб.

Пленум ВАК скликали двічі на рік. На ВАК було покладено функції «керування атестацією наукових та науково-педагогічних кадрів, контроль за виконанням якості дисертаційних робіт» [22, с. 52]. Відтепер саме ВАК створювала при вищих навчальних закладах і науково-дослідних установах спеціалізовані вчені ради з присудження наукових ступенів і затверджувала їхній персональний склад. ВАК отримала право ліквідувати ці ради, а також позбавляти наукових ступенів і вчених звань [6, с. 52]. Такий порядок було остаточно затверджено у 1975 р. з ухваленням нових положень «Про порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань» і «Про Вищу атестаційну комісію». Відтепер захист дисертацій відбувався у спеціалізованих вчених радах при вищих навчальних закладах чи науково-дослідних установах, після чого дисертації розглядали експертні ради ВАК, які рекомендували затвердити або ні рішення спеціалізованої вченої ради [11, с. 5–9; 12, с. 2–17]. Також розмежовувалися посади міністра вищої освіти і голови ВАК, який призначався постановою Ради Міністрів. У 1975 р. головою ВАК було призначено Віктора Кирилова-Угрюмова. У структурі ВАК утворювалася колегія у складі голови ВАК, його заступників, вченого секретаря та інших керівних працівників ВАК. Колегія збиралася регулярно, розглядаючи основні питання, зокрема затверджувала персональний склад рад із захисту кандидатських дисертацій, розглядала клопотання щодо надання вчених звань доцента і старшого наукового співробітника, питання, пов'язані з наданням ступеня кан-

дидата наук [12, с. 8]. Від 1975 р. почав виходити «Бюлетень Вищої атестаційної комісії при Раді Міністрів СРСР».

30 грудня 1989 р. вийшло нове «Положення про порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань». Цим документом у ВАК відібрано функцію присвоєння вчених звань працівникам вищих навчальних закладів, яка передавалася Державному комітету з народної освіти [13, с. 2].

Після розпаду СРСР радянську систему атестації було практично відтворено більшістю пострадянських держав, що формували власну систему атестації і відповідно вищі атестаційні комісії. 20 травня 1992 р. Кабінет Міністрів України ухвалив «Положення про порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань» і «Положення про Вищу атестаційну комісію».

ВАК України не мала функції присвоєння вчених звань професора і доцента. Звання професора присуджувало Міністерство освіти за поданням вчених рад, а звання доцента – вчені ради й затверджувало Міністерство освіти. ВАК України відала присудженням вчених ступенів, створювала і ліквідувала спеціалізовані вчені ради, затверджувала номенклатуру спеціальностей, формулювала вимоги до дисертацій тощо. ВАК України перебувала при Кабінеті Міністрів України, але її голову призначав Президент. Керівним органом ВАК була Головна рада, аналогічна Колегії ВАК СРСР, у складі голови, його заступників, вченого секретаря і провідних членів. Із членів Головної ради ВАК формувалася Президія ВАК. Персональний склад Головної ради і Президії призначався Кабінетом Міністрів. При ВАК України створювалися експертні ради, які розглядали дисертації [16; 14]. Першим головою ВАК України став доктор фізикоматематичних наук, член Спілки письменників Іван Дзюб. Від 1997 р. почав виходити «Бюлетень ВАК України».

28 червня 1997 р. Кабінет Міністрів України ухвалив новий «Порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань», за яким присудження ступенів кандидата й доктора наук, а також вченого звання старшого наукового співробітника належало до компетенції ВАК, а присвоєння вчених звань професора і доцента – до компетенції Міністерства освіти і науки України. Також згідно з цим документом наукові ступені кандидата й доктора наук присуджували спеціалізовані вчені ради, але їхнє рішення набувало чинності тільки після відповідного рішення Президії ВАК про видачу диплома кандидата чи доктора [17]. 25 лютого 1999 р. Указом Президента було затверджено нове «Положення про Вищу атестаційну комісію України». Цим

документом спрощувалася структура ВАК, зокрема ліквідувалася Головна рада. Склад Президії ВАК призначав Кабінет Міністрів, до неї входили голова ВАК, його заступник, вчений секретар, керівники інших центральних органів виконавчої влади і вчені представники державних академій наук і навчальних закладів. Саме Президія затверджувала атестаційні висновки щодо дисертацій на здобуття наукових ступенів і приймала рішення про видачу дипломів кандидата і доктора наук [15].

9 грудня 2010 р. Указом Президента України Вищу атестаційну комісію України було ліквідовано, але її функції збережено й передано до Міністерства освіти і науки (нині Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України) [23]. Наразі триває розробка нового порядку присудження вчених ступенів.

### Висновки

Початок державного регулювання у сфері присудження наукових ступенів і звань датують 1932 р. Спочатку воно поширювалося лише на вчені звання у галузі технічних і природничих наук, з 1934 р. – і на наукові ступені з цих наук.

З 1936 р., після утворення Всесоюзного комітету у справах вищої школи, ВАК при ньому стала відати присудженням наукових ступенів і вчених звань з усіх наук, окрім військових. Поступово функції ВАК більшало, а її структура відповідно ускладнювалася. У 1974 р. всесоюзну ВАК було підпорядковано безпосередньо Раді міністрів СРСР. На той час державному регулюванню підлягали формування номенклатури спеціальностей, утворення та ліквідація спеціалізованих вчених рад, формулювання вимог до дисертацій тощо. З 1989 р. присвоєння вчених звань професора і доцента покладалося на інший державний орган.

Після розпаду СРСР в Україні в основних рисах залишалася попередня система атестації наукових кадрів. Попри ліквідацію 2010 р. Вищої атестаційної комісії України, її функції й нині виконує орган державної влади. Це дає підстави для подальших дискусій щодо можливих реформ у сфері атестації, учасники яких наполягають на застарілості радянської системи, яка дедалі більше поглиблюється, і слушно зазначають про її невідповідність сучасній світовій практиці. Подальше дослідження історії ВАК, можливо, допоможе розв'язанню цієї проблеми.

### Література

1. Бюллетень Всесоюзного Комітета по высшему техническому образованию. – 1933. – № 12. – С. 10.
2. Воропаев И. Г. Порядок присуждения учёных степеней в России и СССР : 1802–1995 г.г. : автореф. дисс. на соискание науч. степени кандидата юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства ; история правовых учений» / И. Г. Воропаев. – Тамбов, 2007. – 26 с.
3. Высочайше утверждённый Проект устава духовных академий [Электронный ресурс] // Полное Собрание законов Российской империи. Собрание Первое. – Т. 32. – № 25673 / Режим доступа : [http://www.nlr.ru/e-res/law\\_r/search.php](http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php). – Заглавие с экрана.
4. Галкин К. Т. Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР / К. Т. Галкин. – М. : Советская наука, 1958. – 176 с.
5. Декрет Совета народных комиссаров «О некоторых изменениях в составе и устройстве государственных учёных и высших учебных заведений» // Декреты Советской власти / [сост. Г. Д. Обичкин]. – М. : Политиздат, 1964. – Т. 3. – 664 с.
6. Ишанова М. В. Регулирование порядка присуждения учёных степеней в дореволюционный и советский периоды: сравнительно-правовой анализ : автореферат дисс. на соиск. науч. степени кандидата юридических наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / М. В. Ишанова. – Тамбов, 2007. – 26 с.
7. Начертание правил о образовании духовных училищ и о содержании духовенства при церквах [Электронный ресурс] // Полное Собрание законов Российской империи. Собрание Первое. – Т. 30. – № 23122. – Режим доступа : [http://www.nlr.ru/e-res/law\\_r/search.php](http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php). – Заглавие с экрана.
8. Положение о Всесоюзном Комитете по высшему техническому образованию // Бюллетень Всесоюзного Комитета по высшему техническому образованию. – 1933. – № 9–10. – С. 1–2.
9. Положение о Высшей аттестационной комиссии по присуждению учёных степеней и званий при Комитете по делам высшей школы при СНК СССР // Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции : [сост. М. И. Мовшович]. – М. : Советская наука, 1948. – С. 419–421.
10. Положение о Высшей аттестационной комиссии при Совете министров СССР // Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции / [сост. Г. И. Войленко и др.]. – М. : Советская наука, 1957. – С. 326–327.
11. Положение о Высшей аттестационной комиссии при Совете министров СССР // Бюллетень Высшей аттестационной комиссии при Совете министров СССР. – 1976. – № 1. – С. 5–9.
12. Положение о порядке присуждения учёных степеней и учёных званий // Бюллетень Высшей аттестационной комиссии при Совете министров СССР. – 1976. – № 2. – С. 2–17.
13. Положение о порядке присуждения учёных степеней и учёных званий // Бюллетень Высшей аттестационной комиссии при Совете министров СССР. – 1990. – № 3. – С. 2–22.
14. Положения про Вищу атестаційну комісію України. Затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 25.05.1992 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=265-92-%EF>. – Назва з екрана.
15. Положения про Вищу атестаційну комісію України. Затверджене Указом Президента від 25.02.1999 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=216%2F99>. – Назва з екрана.
16. Положення про порядок присудження наукових ступенів і вчених звань. Затверджене Постановою Кабінету Міністрів

- України від 20.05.1992 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=257-92-%EF>. – Назва з екрана.
17. Порядок присудження наукових ступенів і вчених звань. Затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 28.06.1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=644-97-%EF>. – Назва з екрана.
  18. Постановление СНК СССР от 13 января 1934 г. «Об учёных степенях и званиях» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства. – 1934. – № 3. – С. 56–59.
  19. Постановление СНК СССР от 20 марта 1937 г. «Об учёных степенях и званиях» // Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции: [сост. М. И. Мовшович]. – М.: Советская наука, 1948. – С. 325–329.
  20. Постановление Центрального Исполнительного Комитета СССР «Об образовании Всесоюзного комитета по высшей школе при СНК Союза ССР» // Бюллетень Всесоюзного Комитета по делам высшей школы при СНК СССР. – 1936. – № 1. – С. 2–3.
  21. Постановление Центрального Исполнительного Комитета СССР «Про учебные программы и режим в высшей школе и техникумах» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства. – 1932. – № 68. – С. 667–679.
  22. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О мерах по дальнейшему совершенствованию аттестации научных и научно-педагогических кадров» // Бюллетень Высшей аттестационной комиссии при Совете министров СССР. – 1976. – № 1. – С. 3–7.
  23. Указ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 09.12.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1085%2F2010>. – Назва з екрана.
  24. Указ Президиума Верховного Совета СССР «О преобразовании Комитета по делам высшей школы в союзно-республиканское Министерство высшего образования» // Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции: [сост. М. И. Мовшович]. – М.: Советская наука, 1948. – С. 20.

*D. Idrisov*

## HIGH ATTESTATION COMMISSION THE STATE ORGANIZATION OF AWARDING THE SCIENTIFIC DEGREES

*This article is about history of the Higher Attestation Commission, which is the state organization of awarding the scientific degrees. The foundation of the Higher Attestation Commission of the USSR in 1930s, powers of this organization, changes in its structure during the Soviet period are discussed, as also the foundation of the Higher Attestation Commission in independent Ukraine and its activity.*

**Keywords:** Higher Attestation Commission, scientific degrees, scholar titles, attestation, science and scholarship in USSR, science and scholarship in Ukraine.

*Матеріал надійшов 23 лютого 2012 р.*